

УДК 656:65.011(045)

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НА ТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

METHODICAL MAINTENANCE OF EVALUATING THE EFFECTIVENESS ON TRANSPORT COMPANIES

Вовк О.М.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки,
Національний авіаційний університет

Досліджено теоретичні основи оцінювання ефективності транспортних підприємств шляхом аналізу наявних підходів та показників, розгляду наукових основ інтегральної оцінки на різних видах транспорту. Запропоновано систему показників оцінювання ефективності діяльності транспортних підприємств з урахуванням технічних особливостей та умов надання транспортних послуг.

Ключові слова: ефективність, оцінювання, система показників, транспортне підприємство, транспортні послуги.

Исследованы теоретические основы оценки эффективности транспортных предприятий путем анализа существующих подходов и показателей, рассмотрения научных основ интегральной оценки на различных видах транспорта. Предложена система показателей оценки эффективности деятельности транспортных предприятий с учетом технических особенностей и условий предоставления транспортных услуг.

Ключевые слова: эффективность, оценка, система показателей, транспортное предприятие, транспортные услуги.

Research of theoretical foundations of evaluating the effectiveness of transport companies by analyzing existing approaches and indicators, review of scientific basis of integrated assessment of on various modes of transport. Proposed a system of indicators evaluating the efficiency of the transport companies of the technical characteristics and conditions of providing transport services.

Keywords: efficiency, evaluation, system of indicators, transport companies, transport services.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах ринкових перетворень та зростання вимог до якості й безпеки надання транспортних і суміжних послуг проблема врахування специфіки транспортних підприємств під час оцінювання ефективності їх діяльності є досить актуальною, оскільки дає змогу не лише приймати управлінські рішення щодо збільшення прибутку, а й реалізувати стратегічні цілі щодо стійкого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Питання ефективності діяльності підприємств розкриті в працях таких науковців, як О. Іванілов, А. Ачкасов, П. Саблук, А. Воронкова А. Шеремет, Р. Сайфулін, І. Герчикова та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття. Слід вказати на наявність значної кількості наукових праць з цієї проблеми закордонних учених. Проте в умовах ринкової трансформації, що відбулися і відбуваються в

нашій країні, проблема розвитку ефективного функціонування транспортної галузі потребує подальшого опрацювання і розвитку методичного інструментарію управління та оцінювання.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Головною метою цієї роботи є узагальнення наявних підходів до оцінювання ефективності діяльності підприємств та розробка системи показників ефективності для транспортних підприємств

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У сучасних наукових здобутках трактування та оцінювання ефективності діяльності підприємств має досить розширену науково-методичну базу, яка в цілому зводиться до двох концептуальних підходів: ефективність розглядається як результативність або рівень досягнення мети (див. табл. 1).

Так, І. Мазур визначає ефективність як комплексне поняття, зміст якого полягає в порівнянні результатів господарської діяльності з витраченими ресурсами (трудовими, матеріальними, основними фондами) та описується такими

характеристиками, як доцільність, результативність, якість, корисність тощо [1, с. 257].

На думку В. Лямець, ефективність – це не просто властивість операції (процесу функціонування системи), що відбивається в її здатності давати певний ефект, а дієвість такої здатності, тобто результативність співвіднесена з ресурсними витратами [2, с. 197]. Т. Хачатуров визначає, що ефективність – це відношення економічного або соціального ефекту до потрібних для його досягнення витрат [3, с. 95]. А. Виварець та Л. Дистергіфт стверджують, що в загальному розумінні ефективність будь-якого процесу, будь-якого виду діяльності характеризує рівень досягнення поставленої мети [4, с. 79]. З огляду досягнення мети цього поняття розглядає Ю. Сурмін, який визначає, що ефективність – це показник успішності функціонування системи для досягнення встановлених цілей [5, с. 216].

В. Роєнко, К. Гуленок ефективність пропонують розглядати як інтегральний показник діяльності підприємства, який враховує порівняння результату роботи та витрачених на нього ресурсів. Ученими для оцінення ефективності запропоновано методика, яка враховує різноманітні підсистеми функціонування підприємства, що дає змогу оцінити підприємство з різних аспектів його діяльності [6, с. 149].

І. Макаренко пропонує визначати економічну ефективність за допомогою таких показників: матеріаломісткість продукції, фондівіддача, термін окупності капітальних вкладень, продуктивність праці, рентабельність підприємства. Матеріаломісткість продукції зображає економічну ефективність використання матеріальних ресурсів. Фондовіддача характеризує рівень ефективності використання основних засобів. Ефективність використання капітальних вкла-

Таблиця 1

Трактування поняття «ефективність» у системі оцінювання підприємства

Автори	Визначення поняття «ефективність»	Об'єкт оцінки	Показники
І. Мазур	Порівняння результатів господарської діяльності з витраченими ресурсами	Трудові, матеріальні ресурси	Доцільність, результативність, якість, корисність
В. Лямець	Дієвість здатності в процесі функціонування системи давати результати	Результати функціонування системи та витрат ресурсів	Результативність
Т. Хачатуров	Відношення економічного або соціального ефекту до потрібних для його досягнення витрат	Ефекти та витрати	Рентабельність
А. Виварець, Л. Дистергіфт	Характеризує рівень досягнення поставленої мети	Процеси та діяльність	Рентабельність процесів
Ю. Сурмін	Показник успішності функціонування системи для досягнення встановлених цілей	Система підприємства	Рентабельність системи
В. Роєнко, К. Гуленок	Інтегральний показник, який враховує порівняння результату та витрачених ресурсів	Ресурси і результати	Інтегральний показник
І. Макаренко	Комплекс показників використання ресурсів	Ресурси	Матеріаломісткість продукції, фондівіддача, термін окупності, продуктивність праці, рентабельність, екологічна ефективність підприємства
І. Герчикова	Витрати на отримання результатів	Реальні витрати виробництва	Рентабельність активів, рентабельність власного та позикового капіталу
А. Шеремет, Р. Сайфулін	Розглядається у фінансовій системі підприємства	Фінансові ресурси	Ефективність авансованих і спожитих ресурсів, обіг і рентабельність коштів
О. Ефімова	Розглядається у фінансовій системі підприємства	Фінансові ресурси	Рентабельність використаного капіталу
Г. Шмален	Отримання результату за найменших витрат або заданому обсягу витрат	Економічність	Фінансова стійкість і прибуток

день зображає термін окупності капітальних вкладень. Економічна ефективність персоналу виражається за допомогою показника продуктивності праці. Економічна ефективність підприємства в цілому оцінюється показником рентабельності підприємства. Також окремо розглядаються показники екологічної ефективності підприємства, основними серед яких є: допустимі норми забруднення навколишнього середовища, коефіцієнти виходу готової продукції із початкової сировини, витрати на проведення природоохоронних заходів [7].

І. Герчикова пропонує рахувати ефективність щодо реальних витрат виробництва. При цьому вона вважає, що ефективність потрібно визначати за рентабельністю активів, рентабельністю власного та позикового капіталу [8].

А. Шеремет і Р. Сайфулін пропонують визначати ефективність авансованих ресурсів й ефективність спожитих ресурсів, а також обіг і рентабельність коштів або їх джерел [9; 10].

На думку О. Ефімова, ефективність доцільно визначати за рентабельністю використаного капіталу. У разі залучення позикових засобів треба враховувати також фінансові витрати (відсотки). Прибуток для визначення рентабельності слід брати той, що залишається у розпорядженні підприємства, тобто чистий [11].

Г. Шмален одним з основних критеріїв оцінення діяльності підприємства в умовах ринкової економіки вважає економічність. Під економічністю науковець розуміє отримання певного результату за найменших витрат або заданому обсягу витрат. Основними показниками діяльності підприємства в ринкових умовах Г. Шмален називає фінансову стійкість і прибуток (рентабельність). При цьому під останньою він розуміє рентабельність власного капіталу й рентабельність всього капіталу, вкладеного в підприємство [12; 13, с. 5].

Розглянуті визначення та показники зображають специфічність та однобічність досліджень авторів, що не розкривають комплексності аналізу підприємства та не враховують специфіку транспортних підприємств.

Італійський економіст В. Парето вважає, що «економічна ефективність господарської системи – це стан, в якому неможливо збільшити міру задоволення потреб хоча б однієї людини, не погіршуючи при цьому положення іншого члена суспільства». Інакше кажучи, розподіл ресурсів вважається неефективним, якщо існує можливість виробляти більшу кількість якого-небудь товару або послуг за наявних ресурсів без скорочення випуску інших товарів або послуг. Це визначення зображає момент досягнення найбільш оптимального з точки зору ефективності стану будь-якої господарської системи, тобто містить елемент критерію ефективності. Незалежно від якісного змісту різних економічних систем ефективність є взаємозв'язком результатів і витрат.

Багато економістів робили спроби пояснити сутність економічної ефективності за аналогією з ефективністю в природничих науках, тобто розглядали економічну ефективність як ефективність технічну. У зв'язку із цим Г. Гольберг підкреслював, що визначення технічної ефективності в більшості фізичних, хімічних і біохімічних процесів здійснюється через одновимірність і точність виміру величин, що характеризують витрати і результати. Процеси господарські докорінно відрізняються від процесів технологічних. Витрати і результати не можна розглядати як величини безумовно одновимірні і завдання визначення ефективності тут набагато складніше. Сутність тенденції ефективності за потреби постійного зростання результату як бази прогресу. Розвиток цього положення можна знайти в роботах економістів 70-х рр. Наприклад, М. Бор пише, що ефективність якого-небудь процесу означає його результативність, що досягається на основі використання природних умов, доцільного і цілеспрямованого поєднання чинників, що створюють ефект. Проте це не означає, що ефективність виробництва потрібно розуміти лише як категорію вимірювального й кількісного порядку, через яку порівнюються витрати з результатами. Ефективність виробництва, насамперед економічна категорія, є одним із виразів виробничих стосунків у суспільстві і формується під впливом характеру цих стосунків. Тому можна зробити висновок про відсутність тотожності між технічною та економічною ефективністю, оскільки економічна ефективність має завжди соціальну сутність, на відміну від технічної.

Отже, в загальному розумінні економічна ефективність виробництва є кількісним співвідношенням двох величин – результатів господарської діяльності та виробничих витрат. Сутність проблеми підвищення ефективності виробництва полягає в збільшенні економічних результатів на кожну одиницю витрат у процесі використання наявних ресурсів. Підвищення ефективності виробництва може досягатися як шляхом економії поточних витрат (споживаних ресурсів), так і шляхом кращого використання наявного капіталу і нових вкладень в капітал (вживаних ресурсів) [14].

Наявність різних концепцій сутності ефективності зумовлено різними теоретичними позиціями її аналізу, виділенням якогось одного аспекту з рішення загальної проблеми. Дедалі більше науковців вважають, що приріст прибутку зображає результат реалізації та послуг, а в якості витрат, зумовивши цей приріст, доцільно застосовувати вартість використаних ресурсів, які визначають виробничий потенціал [15, с. 26]. Таким чином на ефективність господарської підприємства впливають фінансовий стан, а також певні організаційні, управлінські, технологічні та інші переваги.

Зауважимо, що перелік ресурсів підприємства, які визначають його ефективність, не є вичерпними, тобто в конкретних умовах на ефективність діяльності підприємства можуть суттєво впливати інші чинники. Проте для середньостатистичного підприємства, яке діє в умовах ринку, урахування зазначених чинників гарантує отримання найбільш адекватної оцінки стану справ на підприємстві.

Економічний ефект зображає вартісні показники, що характеризують проміжні й остаточні результати господарської діяльності підприємства. Формами прояву економічної ефективності є різноманітні економічні ефекти: зростання продуктивності праці, зростання обсягу товарообігу, збільшення прибутку, зниження фондомісткості тощо. Форми прояву соціальної ефективності пов'язані з отриманням соціальних ефектів: поліпшенням умов праці, зростанням життєвого рівня населення.

Критерій економічної ефективності визначається за формулою:

$$E = \frac{e \rightarrow \max}{B \rightarrow \min}, \quad (1)$$

де e – критерій економічної ефективності;

E – економічний результат (вигода або ефект);

B – витрат на досягнення економічного результату.

Американські вчені К. Макконелл та С. Брю у своїй праці «Економікс» розглядають категорію ефективності з точки зору такого застосування ресурсів, яке б забезпечувало найбільш цінний їх внесок у загальний обсяг продукції. «Економічна ефективність, відзначають науковці, характеризує зв'язок між якістю ресурсів, які застосовуються в процесі виробництва, та отриманою в результаті кількістю будь-якого споживчого продукту. Більша кількість продукту, отриманого від цього обсягу видатків, означає підвищення ефективності, менший обсяг продукту від цієї кількості видатків вказує на зниження ефективності» [16, с. 257].

Різнманітність практичних завдань управління, в яких здійснюється оцінювання ефективності досягнутих результатів, зумовлює необхідність диференціювання їх за певними групами. Виділимо три групи показників:

Функціональні (або вартісні) показники, які застосовуються для прямого оцінювання функціонування системи (наприклад, підприємства) за ознаками, що безпосередньо характеризують функціональні призначення системи. Для підприємства транспортній сфері такими показниками можуть бути кількість наданих транспортних послуг, дотримання встановлених вимог до строків їх виконання, мінімізація скарг клієнтів.

Показники економічної ефективності, що використовуються під час оцінювання результатів діяльності господарських структур, як правило, зображають вартісну

характеристику результату. До таких показників економічної ефективності належать: обсяг транспортної продукції, прибуток, собівартість, продуктивність праці.

До відносних показників економічної ефективності відносять показники, що характеризують відношення доходів до витрат. Наприклад, ефективність стосовно транспортного сервісу можна розглядати у вигляді кількісного параметра, величина якого рівна відношенню доходу внаслідок реалізації транспортних послуг до витрат на здійснення транспортної діяльності.

Причому витрати на забезпечення транспортної діяльності включають оплату праці виробничого персоналу; відтворення і підтримку в працездатному стані транспортних засобів, комунікацій і споруд; споживання електрики та енергоресурсів; компенсацію екологічних наслідків транспортної діяльності. Проте, на нашу думку, використання подібних характеристик для оцінювання результатів діяльності господарських структур (тобто їх ефективності) без інших показників є економічним редукціонізмом, оскільки при цьому порушується принцип відповідності.

Показники соціальної ефективності. До цієї групи показників належать показники результатів діяльності, тобто ефективності, які виражаються на мові клієнта і зображають рівень його задоволеності споживаною продукцією або послугами. Такі показники можна також визначити як показники споживчої ефективності.

Е. Нілі, Н. Адамс, М. Кенерлі вважають системою вимірювання ефективності як ту, що забезпечує прийняття обґрунтованих рішень і заходів, оскільки вона у кількісному виразі визначає результативність на підставі збору, порівняння, сортування, аналізу та інтерпретації відповідних даних [17, с. 3]. Зважаючи на це, управління ефективністю бізнесу в епоху інформації полягає, у тому числі й у аналізі можливостей забезпечення сьогоднішньою управлінською командою передумов до того, щоб завтра організація досягла переважних показників ефективності.

Проблемні питання вирішуються через тривимірну систему – призму ефективності [18, с. 165]. До неї належать п'ять взаємозалежних точок зору на ефективність: задоволення потреб залучених заінтересованих сторін, внесок заінтересованих сторін, стратегії, процеси, можливості. Формування системи показників ефективності господарської діяльності підприємства має:

- створювати передумови для виявлення резервів зростання ефективності;
- показувати витрати всіх видів ресурсів, що споживаються на підприємстві;
- стимулювати використання всіх резервів, наявних на підприємстві;
- виконувати критеріальну функцію.

Для оцінювання економічної ефективності потрібна її конкретизація за допомогою визначення критеріїв, погоджених з ними показників і відповідних цим критеріям умов економічної ефективності.

Залежно від призначення системи та умов її функціонування критерієм ефективності можуть бути різні показники. Кожному варіанту системи управління відповідає визначене значення критерію ефективності, і завдання оптимального управління полягає в тому, щоб знайти й реалізувати такий варіант управління, відповідно до якого критерій приймає найвигідніше значення.

При цьому наявні критерії оцінювання ефективності управління можуть бути розділені на чотири види:

1. Інтегральний (комплексний) показник якості управління.

2. Рівень досягнення виробничою системою цілей, що намічались.

3. Виявлення надійності протікання процесів управління та функціонування системи управління.

4. Традиційні критерії, засновані на кількісно визначеній зміні співвідношення витрат (ресурсів) і результату.

Перші три групи на практиці не застосовувалися в діяльності організацій, оскільки до безперечних переваг методів четвертої групи можливо віднести відносну простоту математичного апарату та доступність інформаційної бази. Крім того, досить складно оцінити якість управління, тому що велика кількість аспектів у цій оцінці не піддається кількісному вираженню; складно оцінити рівень досягнення цілей, що вимірюються якісно (наприклад, покращення естетики робочих місць, яке виражається в оформленні інтер'єру, робочого місця і приміщення в цілому).

На основі проведених досліджень джерел праць Ю. Кулаєва, Г. Кучерук, І. Щелкунова, В. Матвєєва, В. Загорулька, Ю. Пащенко, Г. Жаворонкової та ін. [19; 20] можна сформулювати систему показників оцінювання ефективності господарської діяльності транспортних підприємств (див. табл. 2), що включає узагальнені та часткові показники ефективності господарської діяльності, показники ефективності використання основних та обігових активів, продуктивності праці й ефективності інвестицій та інновацій.

Таблиця 2

Система показників оцінювання ефективності транспортного підприємства

Група	Показники
1. Узагальнені показники ефективності господарської діяльності	1.1. Рентабельність наданих послуг з перевезень пасажирів/вантажів та суміжних послуг. 1.2. Норма прибутковості. 1.3. Обсяг доставки пасажирів, вантажів. 1.4. Собівартість доставки 1 т вантажу, 1 од. вантажного місця, 1 пасажир. 1.5. Доходи на 1 т вантажу, 1 од. вантажного місця, 1 пасажир. 1.6. Прибуток на 1 т вантажу, 1 од. вантажного місця, 1 пасажир
2. Часткові показники ефективності господарської діяльності	2.1. Показники ефективності експлуатації окремих маршрутів: - прибуток від експлуатації транспортних засобів на досліджуваному маршруті; - загальний прибуток; - рентабельність маршруту. 2.2. Показники ефективності експлуатації окремих транспортних засобів: - річна продуктивність парку транспортних засобів за типами техніки
3. Показники ефективності використання основних засобів	3.1. Фондовіддача парку транспортних засобів. 3.2. Фондомісткість доставки 1 т вантажу, 1 од. вантажного місця, 1 пасажир. 3.3. Фондоозброєність. 3.4. Рентабельність основних засобів
4. Показники ефективності використання обігових активів	4.1. Коефіцієнт обігу обігових коштів. 4.2. Коефіцієнт завантаження. 4.3. Тривалість обігу. 4.4. Рентабельність обігових активів. 4.5. Доходи й обсяг робіт на 1 грн середньорічної вартості нормованих обігових засобів. 4.6. Коефіцієнт корисного використання енергоресурсів
5. Показники ефективності використання праці	5.1. Продуктивність праці водіїв/пілотів/т.п. 5.2. Трудомісткість наданих послуг (доставки 1 т вантажу, 1 од. вантажного місця, 1 пасажир). 5.3. Фондоозброєність. 5.4. Зарплатомісткість продукції
6. Показники ефективності використання інвестицій	6.1. Коефіцієнт ефективності капітальних вкладень. 6.2. Величина прибутку на 1 грн капітальних вкладень. 6.3. Термін окупності капітальних вкладень 6.4. Зведені витрати

До головних показників роботи транспортного підприємства належать такі:

– обсяг транспортної продукції: обсяг відправлень, вантажних та пасажирських перевезень, пасажирообіг, вантажообіг;

– технічні показники: провізна здатність, пропускна спроможність, кількість одиниць парку транспортних засобів та їх потужність;

– експлуатаційні показники: годинна продуктивність транспортних засобів, річний фонд годин у дорозі, швидкість руху (рейсова);

– економічні: виторг (дохід) від перевізної діяльності та суміжних послуг, витрати і собівартість перевезень, прибуток, рентабельність;

– якості та ефективності перевізного процесу: середня дальність перевезень, швидкість доставки, рівень збереженості перевезених вантажів, безпека, регулярність, задоволеність клієнтів обслуговуванням тощо.

До складу узагальнених показників підвищення ефективності надання транспортних послуг можна віднести:

– темп зростання пасажирообігу й вантажообігу;

– темп зростання доходів з основної діяльності;

– ефективність використання ресурсів, що беруть участь у створенні транспортної продукції;

– відносну економію основних засобів, нормованих обігових засобів, матеріальних витрат (без амортизації), фонду оплати праці;

– поточні витрати на 1 грн доходу та на 10 приведених тонно-кілометрів;

– продуктивність праці працівників основної діяльності.

Загальні вимоги до показників ефективності:

– досить наочний і зрозумілий фізичний зміст;

– відповідність поставлених перед системою експлуатації транспортних засобів завдань;

– можливість досить простого визначення;

– однаковий фізичний зміст за різних варіантів використання повітряних транспортних засобів за призначенням.

Отже, зважаючи на вищевикладене, зазначимо, що оцінювати економічну ефективність транспортних послуг можна з погляду:

1) споживача (внаслідок використання ним більш якісних транспортних послуг, що більш повно задовольняють його потреби; зниження витрат споживача на перевезення, економії часу на транспортування);

2) перевізника (внаслідок підвищення якості перевізних процесів, що впливають на зниження собівартості транспортних послуг у результаті скорочення невідповідностей, застосування якісних матеріалів і палива, зниження виробничого браку; удосконалення технології, поліпшення організації перевезень, оперативного управління, підвищення рівня автоматизації);

3) функціонування економіки країни в цілому (внаслідок інтеграції інтересів перевізників та споживачів, підвищення конкурентоспроможності національних транспортних послуг, підвищення рівня життя населення та поліпшення екології).

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У ході дослідження узагальнено наявні підходи та показники щодо оцінювання ефективності діяльності підприємства. Запропоновано систему показників ефективності діяльності транспортних підприємств, що зображає результативність використання основних та обігових засобів, персоналу, інвестицій та основних видів діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Мазур И. Эффективный менеджмент: [учеб. пособие для вузов] / И. Мазур, В. Шапиро; под ред. И. Мазура. – М.: Высшая школа, 2003. – 416 с.
2. Лямець В. Системний аналіз: вступний курс / В. Лямець, А. Тевяшев. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Х.: ХНУРЕ, 2004. – 448 с.
3. Хачатуров Т. Эффективность капитальных вложений: [учеб. пособие] / Т. Хачатуров – М.: Экономика, 1979. – 186 с.
4. Выварец А. Эффективность производства: теория, методология и методика оценки / А. Выварец, Л. Дистергефт // Экономическая эффективность: теория, методология, практика: сборник научных статей. – Екатеринбург: Изд-во «УГТУ», 2000. – 323 с.
5. Сурмин Ю. Теория систем и системный анализ: [учеб. пособие] / Ю. Сурмин – К.: МАУП, 2003. – 368 с.
6. Роєнко В. Оцінка ефективності функціонування машинобудівних підприємств / В. Роєнко, К. Гуленок // Молодий вчений. – 2016. – № 1 (28). – Ч. 1. – С. 147–150.
7. Макаренко О. Критерії економічної ефективності роботи підприємства в умовах антикризового управління / О. Макаренко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 7. – С. 121–125.
8. Герчикова И. Менеджмент: [учеб. для вузов] / И. Герчикова. – 4-е изд., перероб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 2007. – 499 с.
9. Кривов'язюк І. Економічна діагностика підприємства: теорія, методологія та практика застосування: [монографія] / І. Кривов'язюк. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 260 с.
10. Шеремет А. Методика финансового анализа / А. Шеремет, Р. Сайфулин. – М.: Инфра-М, 1995. – 176 с.

11. Ніколаєнко В. Комплексна оцінка фінансового стану підприємства / Н. Ніколаєнко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 6. – С. 180–191.
12. Ефимова О. Финансовый анализ / О. Ефимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Бухгалтерский учет, 2002. – 528 с.
13. Прядко В. Економічна ефективність виробництва: проблеми теорії та методології управління / В. Прядко; НАН України, Рада з вивчення продуктивних сил України. – К.: Наукова думка, 2003. – 282 с.
14. Савчур-Шекмар Н. Шляхи підвищення ефективності розвитку харчової промисловості в Закарпатті: теорія і практика / Н. Савчур-Шекмар. – К.: Наук. світ, 2000. – 117 с.
15. Воронкова А. Діагностика стану підприємства: теорія і практика: [монографія] / А. Воронкова. – Х.: ІНЖЕК, 2008. – 520 с.
16. Бачевський Б. Потенціал і розвиток підприємства: [навч. посібник] / Б. Бачевський, І. Заблоська, О. Решетняк. – К.: Центр навчальної літератури, 2009 – 400 с.
17. Нили Е. Призма эффективности. Карта сбалансированных показателей для измерения успеха в бизнесе и управления им / Е. Нили, К. Адамс, М. Кенерли; пер. с англ. – Днепропетровск: Баланс-клуб, 2003. – 400 с.
19. Апарова О. Актуальні проблеми визначення фінансово-економічних показників діяльності підприємств авіатранспорту / О. Апарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/rrei/2011_29/Aparova.pdf.
20. Кулаев Ю. Экономика гражданской авиации Украины: [монография] / Ю. Кулаев, В. Щелкунов. – 2-е изд., дополн. и перераб. – К.: Феникс, 2010. – 736 с.